

З ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 330.837 : 330.101

Ю. УЩАПОВСЬКИЙ,
доцент, кандидат економічних наук
(Житомир)

КИЇВСЬКА ЕКОНОМІЧНА ШКОЛА ХІХ ст. У КОНТЕКСТІ ЗАРОДЖЕННЯ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

Охарактеризовано наукову спадщину Київської економічної школи (70–90-ті роки ХІХ ст.) у зв'язку з методологією сучасного інституціоналізму. Особливу увагу приділено дослідженню інституційних питань у працях Миколи Бунге, Афіногена Антоновича, Дмитра Піхна.

У періоди трансформаційних перетворень суспільство являє собою особливо привабливий об'єкт для соціально-економічних досліджень. Таким воно було в Російській імперії після реформ ХІХ ст., таким є в Україні сьогодні. Теоретичні здобутки економістів 2-ї половини ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. поступово діставали світове визнання. Сучасний російський дослідник слушно зауважує: “Через відомі історичні причини ці наукові досягнення не набули повноцінного втілення у вітчизняній економічній науці. Тим важливіше, критично переосмисливши, враховувати їх на сучасному етапі розвитку економічної теорії у Росії”¹. У цьому плані заслуговує на увагу Київська економічна школа 70–90-х років ХІХ ст., яка обіймає чільне місце в теоретичній спадщині української економічної науки. Особливо вагомими слід визнати її досягнення в контексті дослідження витоків інституціоналізму. Наш аналіз зосередимо передусім на питаннях інституційного середовища економіки, як вони висвітлювалися в працях представників цієї школи.

Появу Київської економічної школи можна вважати своєрідним результатом активізації наукових досліджень після скасування кріпосного права, а також кризи класичної політекономії. Засновником школи вважають професора Київського університету **Миколу Бунге** (1823–1895). На наш погляд, знаковою подією в оформленні школи стала поява його праці “Основи політичної економії” (1870), де найкраще простежується позиція ученого.

Київську економічну школу часто визначають як психологічну. З високою часткою імовірності можна твердити, що цей епітет став постійним завдяки відомому радянському дослідникові М. Шухову, котрий, вивчаючи історію економічної думки в Російській імперії, розширено трактував хронологічні межі школи та її персональний склад, вважаючи, що до неї входять, поряд з М. Бунге та Д. Піхном, також Р. Орженцький, В. Залеський, О. Білімович². Ми поділяємо обгрунтовані сумніви нашого сучасника П. Леоненка з приводу персонального складу й

¹ Див.: И п п о л и т о в Л. Зарождение институционалистской экономической теории в России. (Об одной методологической дискуссии 1920-х годов). “Вестник Института экономики” № 4, 2008, с. 57.

² Див.: Ш у х о в Н. С. Методологическое направление и школы буржуазной политической экономии. В кн.: История русской экономической мысли. Т. III, ч. I. М., 1966, 573 с.

хронологічних меж існування школи³, бо названі вчені були далеко не одноставні в багатьох теоретичних питаннях.

Грунтовний аналіз наукової спадщини Миколи Бунге не дає підстав вважати його прихильником методології і теорії граничної корисності, запропонованої Карлом Менгером. Так, наприклад, у “Нарисах з політико-економічної літератури” (1895) М. Бунге примістив переклад (з коментарями) різкої рецензії Гюстава фон Шмоллера на твір К. Менгера “Дослідження про метод соціальних наук і політичної економії зокрема” (1883). Отже, у методологічній суперечці між “батьком маргіналізму” К. Менгером і представником “нової історичної школи” Г. фон Шмоллером Бунге підтримує позиції другого, дорікаючи маргіналістам у відсутності важливих праць, які би забезпечили поступ економічної науки. Протилежну оцінку подає Роман Орженцький у творі “Корисність і ціна. Політико-економічний нарис” (1895), де викладає теорію, запроповану Менгером, з великою прихильністю. Як підкреслює Є. Шаблій, Р. Орженцький детально охарактеризував механізм визначення кількісної величини цінності “граничною корисністю” цілком за принципами австрійської школи, хоч і з додатковими психологічними термінами⁴. Подібних поглядів дотримувався і Олександр Білімович. Тож назву школи з епітетом “психологічна” доцільно вживати, коли вона об’єднує безпосередніх дослідників теорії граничної корисності, а такі праці з’явилися в Україні тільки на рубежі ХІХ–ХХ ст. Якщо й об’єднувати під цією назвою представників різних теоретичних напрямів, то слід вирізняти в її еволюції два періоди – ранній і пізній; перший пов’язаний з іменами М. Бунге, Д. Піхна, А. Антоновича, другий – з іменами Р. Орженцького, О. Білімовича, Є. Слуцького.

Оригінальність і специфіку Київської економічної школи підкреслювали і представники дореволюційної науки, і радянські вчені. Так, О. Білімович вказував на теоретичні розбіжності Київської школи зі “школою російських економістів, марксистською у теорії і народницькою у політиці, школою московською”⁵. Відомий радянський дослідник характерними рисами Київської школи вважав критичну оцінку общини і різновидів соціалізму, еkleктизм, негативне ставлення до трудової теорії цінності, а також до теорій, які пов’язували прибуток з експлуатацією праці й обстоювали благодію роль капіталізму⁶. Антитезою наведеному трактуванню звучить таке: “Унікальність Київської школи полягає у тому, що й понині вона фактично залишається чи не єдиною науковою економічною школою України і Росії, фахово визнаною на Заході”⁷. Такий розбіг оцінок спонукає до скрупульозного розгляду питання.

Можна прийняти позицію Анікіна щодо еkleктичності Київської економічної школи. Проте важливо не просто констатувати цей факт, а зрозуміти його витоки. Висвітливо еволюцію методологічних підходів Київської школи на прикладі

³ Леоненко П. М. Методологічні аспекти історії української економічної думки (ХІХ–ХХ ст.). К., 2004, с. 118.

⁴ Див.: Шаблій Є. А. Критика психологічного напрямку вульгарної буржуазної політ-економії на Україні періоду імперіалізму. Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. Респ. міжвід. збірник. Вип. 13. К., “Наукова думка”, 1979, с. 92.

⁵ Див.: Памяти Д. И. Пихно. Сообщение профессора А. Д. Билимовича и профессора Н. М. Цитовича. СПб., 1913, с. 13–14.

⁶ Див.: Анкин А. В. Путь исканий: Социально-экономические идеи в России до марксизма. М., Политиздат, 1990, с. 330–331.

⁷ Гадай Т. В. Парадигма інституціоналізму: методологічний контекст. К., Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2008, с. 178.

поглядів її засновника, чия наукова концепція з часом зазнавала суттєвих змін. На цю особливість творчого шляху вченого звертають увагу майже всі дослідники історії економічної думки.

Ранні праці М. Бунге позначені впливом класичної політекономії. Його “Теорія кредиту” (1852), написана за матеріалами докторської дисертації, подає ідеї школи “великого шотландця” – А. Сміта, а саме *приватний інтерес і свободу промисловості* як ключові. М. Бунге зазначає, що не слід шукати нових основ науки, оскільки вони існують давно: приватний інтерес є головним рушієм господарської діяльності, а “свобода промисловості становить для нього необхідне середовище”. Сюди він долучає *суперництво* (конкуренцію), ту живу дійову силу, заперечувати яку “неможливо і нерозумно”⁸. Прихильність М. Бунге до положень класиків засвідчує також стаття “Листи про вивчення політичної економії” (1857), де він у формі листування між “практиком” і “теоретиком”, залучаючи цікаві порівняння та використовуючи цифрові викладки, популярно висвітлює складні політико-економічні проблеми. Полемічний характер праці не завадив прозору й чіткому науковому аналізу. У ній учений виступає прихильником концепції “природного порядку” на протигагу порядку, породженому свавіллям людини. Що ж саме найбільше приваблює Миколу Бунге у класиків? Вочевидь – *свобода* в найширшому розумінні як інституція, що зумовлює справді ринкове середовище. “Коли ви зможете спостерігати нерівність у мінових угодах, несправедливість, недомірність винагороди, то це є наслідком не уявної анархії, викликаній суперництвом, а браком промислової свободи”⁹, – писав М. Бунге. Певно, тільки через цензуру вчений не міг висловитися радикальніше: “Не думайте, що економісти, говорячи про *laissez faire*, проповідують східний фаталізм чи язичницький фатум; ні, вони роблять виклик з боку суперництва до діяльності, твірних сил суспільства”¹⁰.

Проте в Україні захоплення класичною політекономією ніколи не було беззастережним. Професор Л. Корнійчук зауважує з цього приводу: “Бунге, як людина високоосвічена, з критичним складом розуму, не просто заперечував чи відкидав певні доктрини. Критично сприймаючи теоретичні розробки західних економістів, він досить кваліфіковано і неупереджено виділяв у них сильні сторони й піддавав критиці, на його думку, слабкі”¹¹. Наслідуючи німецьку камералістику і враховуючи нову методологію історичної школи, він не міг задовольнитися звуженими рамками розуміння предмета класичної політекономії. Основними помилками школи А. Сміта він вважав гіперболізацію ролі приватних інтересів у господарському житті суспільства, недовіру до “економічних установ” через обмеження суперництва, нехтування звичаями та нормами права в усталенні господарської системи¹². Отже, у 50-ті роки XIX ст. економічні погляди М. Бунге були еkleктичними, бо поєднували в собі постулати класиків (передусім у царині теорії) з індуктивізмом методології німецької історичної школи.

Соціальні реформи 60-х років XIX ст. посилили увагу науковців до регулятивної політики держави, що, безумовно, вплинуло на переоцінку концепції *laissez*

⁸ Див.: Бунге Н. Теория кредита. У кн.: М. Бунге: сучасний дискурс. (За ред. В. Д. Базилевича). К., “Знання”, 2005, с. 393, 435.

⁹ Див.: Бунге Н. Письма об изучении политической экономии. “Русский вестник”. Т. XI, 1857, № 17, с. 35.

¹⁰ Див.: там же, с. 58.

¹¹ Корнійчук Л. Я. Історія економічної думки України: Навч. посібник. К., КНЕУ, 2004, с. 181.

¹² Див.: Бунге Н. Теория кредита, с. 433.

faïre в методологічному арсеналі економістів. У цей період М. Бунге підкреслює однобічність абстрактно-дедуктивної методології А. Сміта, прагне використовувати в аналізі емпіричний підхід історичної школи, яка підтримувала активну роль держави в економічній політиці.

Довершеного вигляду методологія М. Бунге набула в 70-х роках. На наш погляд, оцінювати її як таку, що має у своїй основі виключно емпіричний індуктивізм німецької історичної школи, було би великою помилкою. Адже вчений розумів, що адекватна державна економічна політика неможлива без знання об'єктивних законів, на вивченні яких наполягала класична політекономія. Коли в згаданій праці “Основи політичної економії” М. Бунге писав, що господарський поступ визначається потребами людини, то тим самим він сформулював ідею традиційного для української економічної думки *антропоцентризму*; оригінальна структура цього підручника нічим не нагадувала традиційну структуру видань такого роду, які поетапно викладали рух суспільного продукту від виробництва через розподіл до споживання. Показ господарської системи з боку споживача не тільки перегукується з теорією потреб Івана Вернадського (1821–1884), а й розширює межі аналізу класичної політекономії; крім того, такий методологічний підхід не узгоджується з послідовністю німецької історичної школи, яка, віддаючи перевагу вивченню господарства в його еволюції, мала спільні риси з методологічними засновками творців теорії граничної корисності. Підкреслимо, що підручник Бунге вийшов у світ до появи основних праць К. Менгера та В. Джевонса, де викладалася теорія цінності з боку споживача. Можливо, саме цей аспект методології М. Бунге підштовхнув Л. Горкіну до висновку, що київська економічна школа “підготувала добрий ґрунт в Україні для сприйняття ідей маржиналізму”¹³.

Ліквідація особистої залежності селянина від поміщика в результаті реформи 1861 р. висунула на перший план пошук нових механізмів розвитку господарства в царській Росії. У цьому питанні окреслилися розбіжності між Київською школою та іншими представниками економічної науки, які дістали свій прояв у поглядах на значення *общини* для майбутнього країни.

Вагома роль у вивченні російської общини як інституції належала німецькому дослідникові Августу фон Гакстгаузену, який коштом царського уряду і за його дорученням інспектував у 1843 р. великі території Російської імперії, включаючи Україну; у своєму звіті він назвав общину “одним з найчудовіших установлень, які тільки існують”. Результати подорожі відбиті у виданій німецькою та французькою мовами тритомній праці “Дослідження внутрішніх відносин народного життя і особливо сільських установлень Росії” (1847, 1852); російський переклад 1-го тому з'явився тільки в 1869 р. За своїм політичними поглядами Гакстгаузен був переконаним консерватором, з пересторогою ставився до поширення ринкових відносин, а пролетаріат вважав головним носієм зла для суспільного устрою Західної Європи. На думку Гакстгаузена, у російській общині якнайкраще поєднується автократичний лад з економічними формами, тому вона являє собою своєрідне втілення соціального ідеалу, до якого так прагнуть західноєвропейські соціальні реформатори. Праця мала неабиякий резонанс. Михайло Туган-Барановський зауважив: “Книга Гакстгаузена є поворотним пунктом в історії російської економі-

¹³ Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії України (остання третина XIX – перша половина XX ст.). К., “Наукова думка”, 1994, с. 33.

чної науки. До Гакстгаузена російська наука не намагалася охопити однією спільною ідеєю наш господарський лад у всій його своєрідності. Після Гакстгаузена протиставлення народного господарства Росії західноєвропейському стало основним мотивом російської економічної думки”¹⁴.

Деяко поспішні висновки Гакстгаузена підштовхнули більшість російських учених до абсолютизації общини. Наприклад, М. Чернишевський вбачав у ній прообраз соціалізму, історичний шанс для Росії уникнути розвитку за ринковим капіталістичним сценарієм. Щодо представників Київської економічної школи, то вони слідом за І. Вернадським розглядали общинне землеволодіння як перешкоду для поширення ринкових відносин у сільському господарстві та зростання народного добробуту. В Україні, де общинне землеволодіння не мало під собою історичного підґрунтя, інакше й не могло бути.

М. Бунге був переконаний у перевагах *приватної земельної власності*, традиції якої глибоко вкорінилися в українському суспільстві. Він зазначав, що принципи приватної власності, прагнення до господарської самостійності суперечать “землеробському комунізму общини”¹⁵. Учений не підтримував доктрину унікальності історичного шляху Російської імперії, а тому відкидав ідеалізацію общини слов’янофілами. Історичну перспективу держави він розглядав у контексті становлення капіталістичних ринкових відносин, які мають забезпечити зростання продуктивності сільськогосподарської праці. Отже, негативне ставлення до общини з боку М. Бунге і всієї Київської економічної школи можна трактувати як адекватне віддзеркалення українських реалій.

Критика соціалізму для М. Бунге є органічним наслідком неприйняття общини. У “Нарисах з політико-економічної літератури”, критикуючи прихильників соціалізму за їхнє бажання позбавитися приватної власності і конкуренції, він пише, що реалізація цієї нав’язливої ідеї рівнозначна створенню “промислового полку навечно поневоленых людей разом із жінками й дітьми, котрі існують як гарнізон, а вимоги дисципліни та підкорення відкидають будь-який вільний прояв життя”¹⁶. Учений усвідомлював необхідність розв’язати низку соціальних проблем, що неминуче виникають з поширенням ринкового господарства, але відкидав методи, запропоновані для цього соціалістами. У своєму політичному заповіті, відомому під назвою “Потойбічні нотатки”, він трактує соціалізм як зло, що веде до занепаду в суспільстві моральності, почуття обов’язку, свободи: “Для успішної боротьби із соціалізмом необхідні *моральність, установлення і закони* (курсив наш. – Ю. У.), які зміцнюють моральний і матеріальний добробут всіх і кожного, як класів, що володіють нерухомим майном, так і робітників”¹⁷. Таким чином, учений підкреслює, як сказали би сьогодні, значення неформальних і формальних інституцій для забезпечення блага народу.

Використання сучасної термінології в ретроспективних дослідженнях дехто сприймає скептично, і за певних обставин такі оцінки небезпідставні, але слід ро-

¹⁴ Див.: М. Т у г а н - Б а р а н о в с к и й. Экономическая наука. Энциклопедический словарь. Ф. Брокгауз, И. Ефрон. Т. XXVIII. СПб, 1899, с. 852.

¹⁵ Цит. за: Т е п л и ц ь к и й В. П. Суспільно-економічна думка на Україні в період підготовки реформи 1861 р. У кн.: Нариси з історії економічної думки України. К., Вид-во АН УРСР, 1956, с. 192.

¹⁶ Див.: Б у н г е Н. Х. Очерки политико-экономической литературы. СПб., 1895, с. 67.

¹⁷ Б у н г е Н. Х. Загробные заметки. У кн.: Река времен. Книга истории и культуры. Т. I. М., 1995, с. 231.

зуміти, що інституціоналізм з'явився не раптово: його зерна проросли на підготовленому попередниками ґрунті. Щоб розвіяти підозри скептиків стосовно доступності для українських економістів ХІХ ст. понять з арсеналу сучасного інституціоналізму, процитуємо доповідь М. Бунге “Про місце, що його займає політична економія в системі народної освіти, та про ставлення її до практичної діяльності”, зроблений у 1856 р. Важливість *неформальних інституцій* як своєрідних обмежень у підприємницькій діяльності пояснюється так, нібито це написано сьогодні: “Суспільний устрій, вироблений історичним ходом речей, передбачає відомі перешкоди для застосування праці і для користування її результатами. Не одні *закони*, що визначають права прошарків і приватних осіб на зайнятість тією чи іншою діяльністю; не одні фінансові і поліцейські *установи*, що встановлюють межі для приватної підприємливості в інтересі цілого; але *обставини, що перебувають поза колом юридичних постанов*, – розумова, технічна і моральна освіта народу, сила традицій і звичок – діють таким самим потужним чином на встановлення різноманітних відносин у порядку володіння, користування та розпорядження правом власності”¹⁸ (курсив наш. – Ю. У.). На формування *інституційного середовища*, вважає вчений, впливають загальнолюдські й національні цінності: “Норми господарського устрою, подібно до всіх суспільних явищ, мають, поза сумнівом, і загальнолюдський, і національний бік, і в цьому сенсі об'єднують у собі обидві стихії”¹⁹.

Сприймаючи господарство як цілісність, М. Бунге виступав проти поділу політичної економії на “загальну й особливу, на теоретичну і практичну, на науку народного господарства, економічну політику і фінанси”²⁰. Системне викладання економічної науки не узгоджувалося із жодною з тодішніх шкіл, натомість мало спільні риси з майбутнім інституціоналізмом. Учений був переконаний, що політична економія має не обмежуватися дослідженнями тільки технічного боку корисної діяльності людини, а вивчати їх у тісному зв'язку з явищами суспільними та розкривати закони, яким ці явища підпорядковуються. Він зазначав: “Діяльність людини, скерована на задоволення потреб, має декілька різних сторін: по-перше, сторону *технічну*, що вимагає вивчення властивостей сил та матеріалів, задіяних у виробництві,.. по-друге, сторону *юридичну*, що вимагає вивчення юридичних норм, які підносять відносини господарські на рівень правовідносин і ставлять їх під захист суспільної влади,.. по-третє, сторону *політичну*, що вимагає вивчення загальноісторичного плину подій, в якому господарській стихії належить не останнє місце. Очевидно, що вивчення кожної із зазначених сторін передбачає певною мірою або попереднє ознайомлення з господарством суспільства, або наступне його вивчення”²¹ (курсив наш. – Ю. У.). Учений зосереджував увагу на загальних, духовних, моральних, етичних та інших потребах, що в сукупності забезпечують гармонійний розвиток людини, її безконфліктне становище в суспільстві, яке ґрунтується на приватній власності та підприємницькій ініціативі.

¹⁸ Бунге Н. О месте, занимаемом политической экономией в системе народного образования, и об отношении ее к практической деятельности. У кн.: М. Бунге: сучасний дискурс. К., “Знання”, 2005, с. 654.

¹⁹ Див.: Бунге Н. Х. Полицейское право: Курс лекций, читанный в Университете Св. Владимира проф. Н. Бунге. Вып. 1–3. К., 1869, с. 41.

²⁰ Див.: Бунге Н. Основания политической экономии. У кн.: М. Бунге: сучасний дискурс, с. 495.

²¹ Див.: там же, с. 491.

У контексті дослідження цінності М. Бунге згадує перешкоди на шляху задоволення потреби: “Цінність (value, valeur, Werth) продукції або послуги залежить від потреби, що її зумовлює; від перешкод, що зустрічаються під час задоволення останньої, і від тих жертв, на які погоджується споживач”²². Таке визначення цінності можна з певними застереженнями розглядати як перший крок до розуміння *трансакційних витрат* – провідного поняття неоінституціоналізму.

Подібні методологічні підходи характеризують науковий спадок другого представника Київської економічної школи – професора кафедри політичної економії та статистики Київського університету **Афіногена Антоновича** (1848–1917). Сферу діяльності людини, скерованої на задоволення потреб, він поділяє на *фізичний* (технічний), *етичний* (морально-юридичний) і *суспільний* (політичний) елементи. Предметом політичної економії вчений вважав саме останній елемент²³. Суспільство він розглядав як органічну цілісність, що складається з головних актів економічного життя – виробництва, розподілу, споживання, що перебувають у постійному зв’язку, глибина якого залежить від стадії економічного розвитку.

Еволюцію цінності А. Антонович аналізує в контексті взаємовпливів названих трьох актів: “Відсутність органічного зв’язку між цими актами, помічену як у минулому економічного життя, так і на вищих шаблях співжиття в тих чи інших окремих випадках, породила... потрібність розуміння цінності”²⁴. Річ у тім, що апологетів теорії цінності А. Антонович відносив до чотирьох (фактично – трьох) категорій: споживання вивчав Г. Шторх, розподілом (мінової цінності) займалися Т. Мальтус, Ф. Бастіа та ін.; виробництвом – Д. Рікардо, Г. Ч. Кері; в останню, четверту, категорію входили електики, які поєднували різні думки, – А. Сміт, Д. Мілль та ін.

Коли говорити мовою сучасного інституціоналізму, А. Антонович *еволюцію теорії цінності фактично прив’язує до зміни інституційної структури*. На його думку, з економічним розвитком зв’язок між виробництвом, розподілом і споживанням посилюється, приватногосподарське розуміння цінності поступається місцем суспільному, яке об’єднує і примирює попередні погляди. На стадії, коли споживання є актом, відносно незалежним від виробництва й обміну, корисність стає єдиним критерієм цінності. Поступово, з поглибленням розподілу діяльності, зміцнюється взаємозалежність між актами економічного життя, місце корисності займає “господарська праця”: корисність продукту може залишатися тією самою, інша справа – витрачена на його виробництво праця, тому цінність неодмінно зміниться.

Інституційні аспекти наукової спадщини А. Антоновича найкраще проявилися в його “Курсі державного благоустрою (поліцейського права)”, де викладено доктрину “суспільної підпорядкованості закону”. Наслідуючи Ф. Бастіа, учений зауважує: “Економічна наука визнає основним законом взаємин між людьми узгодження інтересів, тому з цієї точки зору суспільство постає як організм, у котрому всі частини живуть і працюють спільно, навзаєм полегшуючи задоволення потреб”²⁵. Серед методів дослідження поліцейського права та інших

²² Див.: там же, с. 486.

²³ Див.: Антонович А. Я. Курс политической экономии: лекции, читанные в Университете св. Владимира (отгиск из “Университетских известий” 1886 г.). К., 1886, с. 4.

²⁴ Там же, с. 366.

²⁵ Див.: Антонович А. Я. Курс государственного благоустройства (полицейского права). К., 1890. Часть первая. Часть вторая. Отгиск из “Университетских известий” 1889 г. Напечатано по определению Совета Университета св. Владимира (http://adhdportal.com/book_3474_chapter_6_1_Predmet_i_znachenie_nauki_poli%D1%81ejskogo_prava.html).

суспільних наук А. Антонович, як і прихильники історичної школи, визнає першість за історичною індукцією; дослідники, котрі не використали цей метод, висвітлили суспільне життя однобічно: “Обмежуючи поле спостереження виключно сьогоденням, яке може називатися часом мінової асоціації та мінової культури, вони не помітили ... усієї сукупності відносин між людьми, що відбуваються на підставі *подібностей, подібних інтересів, схожих цілей та схожих засобів їхнього досягнення* (курсив наш. – Ю. У.). А проте, цей бік суспільного життя свого часу мав таке саме панівне значення, як тепер має мінова культура, і правильне суспільне життя може бути побудоване на законах усієї сукупності зв’язків між людьми, а не тільки якихось одних”²⁶. Таким чином, А. Антонович фактично наполягає на цілісному вивченні, з використанням методу історичної індукції, тих *неформальних інституцій*, що вкорінилися в суспільстві, хоча прямо їх і не називає.

Подібно до інших представників української економічної думки, А. Антонович віддав данину дослідженню ролі та місця людини в господарських взаємовідносинах. Спільне існування в сім’ї, роді, громаді, державі навчило людину поєднувати свої інтереси з інтересами інших. У процесі історичної еволюції у неї пробуджується співчуття до долі ближнього. На думку А. Антоновича, поширення спільної діяльності сприяє зближенню людей, а суспільство набуває рис “морально згуртованого організму”.

Цілком у дусі німецької історичної школи А. Антонович розглядав поліцейське право як науку, що має чітко окреслені *національні риси*. Він вважав її наукою національною, яка має вивчати “ті правові підстави для діяльності держави, скерованої до створення народного добробуту, які вкорінені в національних особливостях даного народу і являють собою умови його національного розвитку... Подібно до того як поза індивідуальним немає загальнолюдського розвитку, так і поза національним розвитком не може бути спільного розвитку людства. Тільки набравши національних рис, наука поліцейського права слугує інтересам загальнолюдської культури”²⁷.

А. Антонович був солідарний з М. Бунге в розумінні общини, приватної власності і соціалізму. Зокрема, він вважав, що відсутність перешкод для поширення суспільної власності сприятиме її перетворенню у систему, яка заперечує всяку власність і з вільного виробника робить раба, котрий не має жодних прав на результати своєї праці”²⁸.

У поглядах щодо общини і приватної власності представники Київської економічної школи одностайні. Так, професор Київського університету **Дмитро Піхно** (1853–1909) зазначає, що тільки право власності може дати землеробу ту енергію, яка вимагається від нього для переходу від хижачьких форм експлуатації землі до господарювання, в основі якого – значна підготовча праця, капітал і ретельний догляд за землею²⁹.

Схильність до *соціологізації* предмета політичної економії яскраво проявилася в його посібнику, де цю дисципліну названо, в дусі німецької історичної шко-

²⁶ Там же.

²⁷ Там же.

²⁸ Див.: Антонович А. Я. Курс политической экономии, с. 516.

²⁹ Див.: Корніичук Л. Я. Історія економічної думки України, с. 197.

ли, наукою про народне господарство, що вивчає господарські явища в народному житті і внутрішні закони, яким ці явища підпорядковуються³⁰. Найкраще інституційні аспекти простежуються у контексті аналізу вченим продуктивних сил, або “факторів виробництва”. До них Д. Піхно поряд з традиційними складниками – природою, працею і капіталом – зараховує також “культурно-історичні сили народу”. Детально характеризуючи кожний фактор, автор підкреслює, що його продуктивність вельми залежить від культурно-історичних умов, які постійно впливають на господарську діяльність. Найважливішими з цих умов є мораль і звичаї, освіченість, енергія, дух підприємливості, законодавство, державний і суспільний устрій життя³¹. Користуючися сучасною термінологією, можна сказати, що Д. Піхно вважає *неформальні та формальні інституції*, які становлять *інституційну структуру* народного господарства, предметом економічної науки. В названому навчальному посібнику привертає до себе увагу спроба Д. Піхна досліджувати організацію виробництва та форми господарських підприємств у площині процесу. Спираючися на поділ праці, учений проаналізував вплив співробітництва на розвиток господарських відносин. Отже, можна констатувати, що зв’язки між господарюючими суб’єктами (формотвірний елемент структури господарської системи), на його думку, також є предметом економічної науки.

Д. Піхно підкреслює особливе місце і функції підприємця в господарській системі, бо він “є організатором і керівником усієї справи”³². Становлять інтерес висновки вченого щодо зв’язку між формою організації господарської одиниці й ефективністю її діяльності. Його не влаштували вузькі рамки неокласичного підходу до оцінки ефективності роботи підприємства, зосередженого на максимізації прибутку за обмежених ресурсів. Учений прагнув аналізувати переваги й недоліки підприємств різного типу, фокусуючи виклад на умовах їхнього функціонування та унікальності. Сучасний дослідник навіть вважає, що “у вченні Д. Піхна можна побачити прообрази теорій, розроблених такими відомими економістами, як Дж. Ордовер, Г. Салонер, Р. Гілберт, дослідження котрих націлені на пояснення відмінностей між підприємствами та наслідки цих відмінностей. Для наведених моделей є характерним те, що в галузі або у виробництві конкретного продукту зазвичай присутній певний суб’єкт, що має певні переваги над підприємствами, які би бажали ввійти у відповідний бізнес”³³.

У площині вчення Д. Піхна про цінність викликає особливий інтерес запроваджена ним категорія “складності придбання”: разом з “проблемами реалізації” (тобто пропозиції) її можна розглядати як спробу пояснити процеси ціноутворення з точки зору *інституційного середовища*. Можна вважати, що вчений зробив істотний крок у напрямі теорії трансакційних витрат.

Методологічні підходи Київської економічної школи, поза сумнівом, містили вагому соціальну складову. Це дає нам підстави розглядати її внесок у науку як вельми цікавий для пошуку джерел інституціоналізму. Незважаючи на декларовану прихильність до методології німецької історичної школи, зовнішню подібність

³⁰ Див.: П и х н о Д. И. Основания политической экономии. Вып. 1. Пособие к лекциям. К., 1890, с. 1.

³¹ Див.: т а м же, с. 67–68.

³² Т а м же, с. 101.

³³ Див.: М у х и н А. Б. К вопросу о развитии управленческой мысли в России: взгляды Д. И. Пихно. “Вестник Санкт-Петербургского университета”, сер. 8, вып. 2, № 16, 2002, с. 156.

і широке використання індуктивно-емпіричних прийомів, українські вчені не відкидали необхідність вивчати об'єктивні економічні закони і менш активно захоплювалися економічною історією. Індуктивний метод дав їм змогу розширити межі дедуктивних теоретичних досліджень через наповнення їх соціальним, морально-культурним змістом, не допустивши надмірного суб'єктивізму.

Антропоцентризм зумовив неприйняття представниками Київської школи чужих для українців соціальних та господарських ідеалів общини і соціалізму. Натомість як основні соціально-економічні інституції розглядалися *особистий інтерес*, що ґрунтується на приватній власності, та *свобода підприємництва*.

Народне господарство Київська економічна школа трактувала як цілісність і надавала важливого значення неформальним інституціям, які утворюють інституційне середовище господарської діяльності. Оригінальними були спроби поставити процеси ціноутворення у залежність від еволюції інституційної структури економіки.

Дослідження зв'язків між суб'єктами господарювання та їхніми організаційними формами споріднює Київську економічну школу із *сучасним неоінституціоналізмом*. У цьому контексті надзвичайно важливо підкреслити перші кроки школи на шляху до розуміння ролі трансакційних витрат в економіці.

Стаття надійшла до редакції 9 лютого 2010 р.
